

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ƏRƏSTUN NƏSİB OĞLU CƏLİLOV

**QUBA-XAÇMAZ İQTİSADI RAYONUNUN SOSIAL-İQTİSADI
İNKİŞAFININ PRIORİTETLƏRİ**

5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

GƏNCƏ – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının
İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Sadiq Vəli oğlu Salahov

Rəsmi opponentlər: iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Gəncəli Əziz oğlu Gənciyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Raibə Məmmədbağır qızı Cəfərova

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Texniki Universiteti**

Müdafiə 19 sentyabr 2015-ci il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Aqrar
Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
FD.04.013 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda
olacaqdır.

Ünvan: Az 2000, Gəncə şəhəri, A.İsgəndərov küçəsi, 64. 2-ci mərtəbə.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxana-
sında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 18 avqust 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**FD.04.013 birləşdirilmiş
dissertasiya şurasının elmi
katibi, i.f.d., dosent:**

V.T.Əmrahov

İŞİN ÜMUMİ XARAKETİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsi müasir şəraitdə regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin sürətləndirilməsindən bilavasitə asılıdır. Regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi nəticə etibarilə ölkənin mərkəzi ilə regionlar arasındakı sosial-iqtisadi fərqlərin azaldılmasında, eləcə də iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində baş verən disproporsiyaların aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Quba-Xaçmaz rayonunu sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi ölkənin bütövlükdə davamlı inkişafının təmin edilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Məlum olduğu kimi Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunu ölkənin sərhəd rayonlarından olub kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Adı çəkilən bölgə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi də mühüm rola malikdir. Belə ki, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əsas etibarilə meyvə-tərəvəz məhsullarının istehsalı həyata keçirilir ki, bu da bütövlükdə həm regionda və həm də ölkədə əhalinin qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində və eləcə də sənayenin xammala olan ehtiyaclarının qarşılınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan Quba-Xaçmaz rayonunun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin sürətləndirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi və eləcə də regionda kənd təsərrüfatının inkişafına investisiyaların cəlb edilməsi mühüm amillərdən biri hesab edilir. Regionun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, regionda kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi hesabına nəinki daxili tələbatın ödənilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyətin gücləndirilməsinə nail olmaq mümkündür və eləcə də xarici bazarlara məhsul çıxarılmasında müvəffəqiyyətlər əldə etmək mümkün ola bilər. Belə ki, Quba-Xaçmaz bölgəsi Rusiya Federasiyası ilə sərhəd olduğunu nəzərə alsaq həmin bölgədə sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması hesabına bütövlükdə məhsuldun satış problemlərinin həllində mühüm irəliləyişlər əldə oluna bilər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə ilk dəfə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» qəbul edildikdən sonra ölkənin bütün regionlarında olduğu kimi Quba-Xaçmaz regionunda da kifayət qədər yüksək göstəricilərə nail olunmuşdur. Belə ki, regionda artıq emal müəssisələrinin sayı artırılmış və bu da kənd təsərrüfatı məhsullarının satış problemlərinin həllinə köməklik göstərir. Bundan əlavə yeni emal

müəssisələrinin yaradılması hesabına regionda kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi və eləcə də satış problemlərinin həlli istiqamətində müəyyən irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Lakin təhlil göstərir ki, son illər adı çəkilən regionda kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişafı ilə bağlı müəyyən irəliləyişlərə nail olunsa da, hələ də bu sahədə həllini gözləyən müəyyən problemlər də mövcuddur. Belə ki, bu problemlər ilk növbədə kənd təsərrüfatı və emal sənayesində davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, eləcə də kənd təsərrüfatının investisiya cəlbəediciliyinin aşağı olması baxımından müəyyən çətinliklərlə xarakterizə edilir.

Regionda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən sahələrin dirçəldilməsindən və bu sahədə yüksək iqtisadi artıma nail olunmasından asılıdır. Eyni zamanda Quba-Xaçmaz regionunun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsindən bilavasitə asılıdır. Buna görə də regional tənzimləmə vasitələrinin aktivləşdirilməsi və eləcə də regionda aqrar bazar infrastrukturalarının genişləndirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda regionda fəaliyyət göstərən çoxsaylı kənd təsərrüfat əmtəə istehsalçıları daha çox satış problemləri ilə üzləşirlər. Bundan əlavə regionda istehsal edilən meyvə-tərəvəzin xeyli hissəsi müasir tələblərə cavab verən aqrar bazar infrastrukturalarının mövcud olmaması baxımından kifayət qədər aşağı qiymətə reallaşdırılır ki, bu da nəticədə kənd təsərrüfatında səmərəli geniş təkrar istehsal rejiminin həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərir. Məhz belə bir şəraitdə kənd təsərrüfatı və emal sənayesi müəssisələri arasında kooperasiya-inteqrasiya münasibətlərinin formalaşdırılmasında, bu sahədə həllini gözləyən çoxsaylı problemlərdən biri hesab edilir. Regionun kənd təsərrüfatı və emal sənayesi arasında səmərəli inteqrasiya münasibətlərinin formalaşdırılmaması, eləcə də kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişaf etdirilməməsi mühüm problemlərdən biri hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illər ölkə prezidentinin sərəncamı ilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət büdcəsindən subsidiyaların verilməsinə başlanılmışdır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, dövlət büdcəsindən ödənilən subsidiyalar xüsusilə taxıl istehsalı sahəsində müəyyən irəliləyişə nail olmasına gətirib çıxarsa da bütövlükdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kapital resurslarına olan ehtiyaclarının tam şəkildə ödənilməsi hələ də təmin edilməmişdir. Bu baxımdan Quba-Xaçmaz iqtisadi regionunun sosial-iqtisadi inkişafının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılması baxımından sosial-iqtisadi inkişafın elmi təminatının işlənilib

hazırlanmasına ehtiyac vardır. Məhz bütün bunlara nəzərə alaraq Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının prioritetləri (kənd təsərrüfatının materialları əsasında) dissertasiya işini yerinə yetirilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdir.

Problemın öyrənilmə vəziyyəti: Məlum olduğu kimi istər əvvəlki təsərrüfatçılıq sistemində və istərsə də keçid dövründə regionların üzləşdiyi sosial-iqtisadi problemlərin araşdırılması ölkəmizin iqtisadçı alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə mövcud iqtisadi problemlərin elmi nöqteyi nəzərdən həlli və problemlərin aradan qaldırılması ilə bağlı elmi-praktik əhəmiyyətli təkliflərin işlənilib hazırlanması ölkə iqtisadçılarından A.A. Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, A.X.Nuriyev, A.K.Ələsgərov, Ç.Ə. Verdiyev, İ.H. İbrahimov, İ.Ş. Qarayev, B.X.Ətaşov, S.V.Salahov, R.Ə.Balayev, R.K.İsgəndərov, Ə.Q.Əlirzayev, A.T. Əhmədov, Z.S.Məmmədov, A.F.Abbasov və başqaları tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır xarici ölkə iqtisadçılarından adı çəkilən problemlərlə bağlı tədqiqatlar xüsusilə A.A.Nikonov, E.Serova, N.T.Borsinko, V.A. Sovçinka və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır. Bütövlükdə götürdükdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı problemlər adı çəkilən iqtisadçı alimlərin əsərlərində öz geniş həllini tapmışdır. Lakin bununla belə konkret olaraq Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və bu sahədə sosial-iqtisadi inkişafın prioritetlərinin işlənilib hazırlanması ilə bağlı tədqiqatlar o qədər də geniş xarakter daşımır. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının prioritetləri (kənd təsərrüfatının materialları əsasında) mövzusunda dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi labüdlük kəsb edir və bütün bunlar dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi regionun sosial-iqtisadi inkişafının nəzəri-metodoloji aspektlərini araşdırmaqdan, regional iqtisadi inkişafın müasir vəziyyətini təhlil etməkdən və Quba-Xaçmaz regionunun iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi istiqamətlərinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış praktik əhəmiyyətli təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsində regionun sosial-iqtisadi inkişafının rolu araşdırılmışdır;
- regionların sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilər sistemi konkretləşdirilmişdir;
- regionların kənd təsərrüfatının inkişafında investisiya amili və

cəlbəciliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialı regionun iqtisadi inkişafının əsas amili kimi öyrənilmişdir;

- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı təhlil edilmişdir;

- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin mövcud vəziyyəti təhlil edilmişdir;

- regionda kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işlənilib hazırlanmışdır;

- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda aqrar bazar infrastrukturalarının inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

Tədqiqatın obyekti: Tədqiqatın obyektini Quba-Xaçmaz rayonunda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı və emal müəssisələri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti: tədqiqatın predmetini Quba-Xaçmaz regionunun sosial-iqtisadi inkişaf məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları: Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasını respublikanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı apardığı tədqiqatlar, bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq normativ aktları təşkil edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində iqtisadi, statistik, müşahidə, təhlil, analitik sintez üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatlarından, eləcə də Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun hesabatlarından, Quba-Xaçmaz regionunda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının hesabatlarından geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində internet şəbəkəsindən, onun informasiya bazasından da geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə təsir edən amillər və onların regional aspektləri aşkar olunmuşdur;
- bazar iqtisadiyyatı şəraitində regionların sosial-iqtisadi inkişafını

səciyyələndirən göstəricilər sistemi və ona təsir edən amillər işlənilib hazırlanmışdır;

- regionun kənd təsərrüfatı və emal sənayesində iqtisadi artımın sürətləndirilməsində investisiya amilinin rolu elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- kənd təsərrüfatı və emal sənayesi arasında integrasiya münasibətlərinin formalaşdırılmasının Quba-Xaçmaz regionunun sosial-iqtisadi inkişafında rolu məsələləri araşdırılmışdır;

- topdansaş bazarlarının və saxlama kameralarının yaradılmasının regionda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların satış probleminin həllində rolu elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlanmışdır;

- kənd təsərrüfatında istehsal və sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsinin regionun investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsində rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- regionda azad iqtisadi zonaların yaradılmasının praktik əsasları elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- regionda iqtisadi strukturların fəaliyyətinin kənd təsərrüfatına əlverişli təsiri məsələləri işlənilib hazırlanmışdır;

- regionda kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazara çıxış imkanlarının artırılması ilə bağlı marketinq tədqiqatlarının aparılması ön plana çəkilmişdir;

- regionda biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsinin sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi: Dissertasiya işinin əsas müddəaları Az. ETKTİ və Tİ-da keçirilən elmi-praktik konfransda və seminarda məruzə edilmiş və bəyənilmişdir. Dissertasiya işinin əsas nəticələri 14 elmi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Quba-Xaçmaz regionunun sosial-iqtisadi inkişafının prioritetləri (kənd təsərrüfatının materialları əsasında) mövzusunda hazırlanmış dissertasiya işinin əsas nəticələri Quba və Kürdəmir Regional Aqrar Elm Mərkəzi tərəfindən istifadə üçün qəbul edilmiş və müvafiq arayış verilmişdir (07-04-2015 №RAEM/18).

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 157 səhifəni əhatə edir. Dissertasiya işində 92 ədəbiyyat mənbəyi göstərilir. Dissertasiya işində 27 cədvəl və 1 şəkil göstərilmişdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işin birinci fəslə «Regionların iqtisadi inkişafının nəzəri-metodoloji aspektləri» adlanır. Burada davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsində regionun sosial-iqtisadi inkişafının yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir. İqtisadi inkişafa nail olunmasının regionun sosial-inkişafının yüksəldilməsində rolu, regionların sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilər sistemi, regionların kənd təsərrüfatının inkişafında investisiya amili təhlil edilmiş, sosial-iqtisadi inkişafı səviyyəsinin yüksəldilməsinin həlli yolları və təsiredici amillər göstərilmişdir.

Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsində regionların sosial-iqtisadi inkişafının rolunu xarakterizə edərkən ilk növbədə regionların ixtisaslaşma istiqaməti nəzərə alınmalıdır. Regionların ixtisaslaşma istiqaməti son nəticədə təsərrüfat subyektlərində istehsal proseslərinin həyata keçirilməsini, onların daxili bazara çıxarılmasını və məhsulların reallaşdırılması prosesindən əldə edilən mənfəəti özündə əks etdirir. Mərkəzləşdirilmiş təsərrüfatçılıq sistemindən fərqli olaraq bazar münasibətləri şəraitində istehsalçılar hansı məhsulun istehsal edilməsini, hansı texnologiyalar əsasında məhsulun qorunmasını və məhsulun hansı şəkildə reallaşdırılmasını sərbəst şəkildə özləri müəyyən edirlər. Təbii ki, bütün bunların özünəməxsus iqtisadi üstünlükləri də mövcuddur.

Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinin konkret olaraq Quba-Xaçmaz regionunun sosial-iqtisadi inkişafı aspektində qiymətləndirildikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, adı çəkilən iqtisadi rayonun sərhədyanı olması da bütövlükdə bu prosesə əhəmiyyətli təsir imkanına malikdir. Belə ki, həmin ərazidən keçən nəqliyyat şəbəkələrinin və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsini bu sahədə davamlı iqtisadi artıma müsbət təsir göstərən faktor kimi səciyyələndirmək mümkündür. Bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın adı çəkilən bölgəsində azad iqtisadi zona yaradılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Eyni zamanda tədqiqat apardığımız Quba-Xaçmaz regionunda sosial-iqtisadi inkişafa digər regionlarla müqayisədə nisbətən çoxsaylı faktorlar təsir imkanına malikdir. Bu faktorlara ilk növbədə qeyd etdiyimiz kimi kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin özünəməxsusluğunu, eləcə də regionda turizm sahəsinin inkişafına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini göstərmək olar.

Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsində yeni texnika-texnologiya elmi, innovativ metodların tətbiqi vacib amillərdəndir. Məlumdur ki, qeyd olunan amillərdən istehsal proseslərində maksimum istifadəsinə nail

olunması üçün yüksək ixtisaslı kadrlar lazımdır. Bu kadrların hazırlanması üçün ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı əsas faktordur. Sosial-iqtisadi inkişafı, sosial infrastrukturların səviyyəsini (təhsil, səhiyyə, elmi idarələr və s.) yüksəltmədən davamlı iqtisadi atırıma nail olmaq inandırıcı görünür.

Aparadığımız araşdırmalar göstərir ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəriciləri müxtəlif aspektdə təsnifləşdirmək mümkündür. Bu göstəricilər, regionun demoqrafik vəziyyətini, əhalinin pul gəlirləri və xərclərini xarakterizə edən göstəricilərdir. Həmin göstəricilər mahiyyət etibarilə əhalinin həyat səviyyəsinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

Regionda sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərini xarakterizə edən göstəricilərə əhalinin demoqrafik vəziyyəti, əhalinin sayı, sıxlığı və onun regionun ayrı-ayrı əraziləri üzrə yerləşməsi aid edilir. Bundan əlavə əhalinin tərkibi, cins, yaş, təhsil səviyyəsi və digər bu kimi göstəricilər də sosial-iqtisadi inkişafı xarakterizə edən demoqrafik göstəricilərə şamil edilir. Əmək ehtiyatlarının, o cümlədən iqtisadi baxımdan fəal əhalinin sayı, işsizlərin sayı və işsizliyin səviyyəsi, eləcə də regionda fəaliyyət və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə məşğulluğun səviyyəsi, əmək ehtiyatlarının hərəkəti və digər bu kimi göstəricilər regionda sosial-iqtisadi inkişafı xarakterizə edən demoqrafik meyilli göstəricilər sisteminə daxil edilir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, regionun sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən demoqrafik göstəricilər ilk növbədə regionda istehsal potensialının əsasını təşkil edən əmək ehtiyatlarının mövcud durumunu və iqtisadi fəal əhalinin öz iş qüvvəsinin geniş təkrar istehsalının mövcud vəziyyətini xarakterizə etməyə imkan verir. Regionda demoqrafik göstəricilərin səviyyəsinin yüksəldilməsi ilk növbədə əhaliin təbii artım səviyyəsi ilə bağlıdır. Demoqrafik vəziyyətin yaxşılaşması son nəticədə iqtisadi fəal əhalinin sayının artırılmasına, əhalinin işlə təminatı səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məhz bu göstəricilərin səviyyəsinin yüksəldilməsi son nəticədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən regional inkişaf proqramlarının müvəffəqiyyətini şərtləndirir. 2013-cü ilin statistik məlumatlarına görə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda təbii artım 6430 nəfər olmuş əhalinin hər 1000 nəfərinə 13 nəfər olmuşdur.

Respublika üzrə məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsündə kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi 37,1% və ya 1720,6 min nəfərdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilər qeyd etdiyimiz kimi bilavasitə əhalinin pul gəlirləri və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması ilə bağlıdır. Əhalinin pul gəlirlərini xarakterizə edən göstəricilər ilk növbədə onun nominal, real və sərəncamda qalan gəlirlərlə onların nisbətində ifadə olunur. Nominal gəlirlər məlum olduğu

kimi əhalinin bilavasitə əldə etdiyi əmək haqqının nominal səviyyədə həcmi özündə əks etdirir. Ümumiyyətlə nominal əmək haqqı və gəlir səviyyələrinə bilavasitə infilyasiya və eləcə də əhalinin məcburi ödənişlərinin səviyyəsi də öz təsirini göstərir. Bu baxımdan əhalinin məcburi ödənişləri çıxılıqdan sonra qalan hissə əhalinin sərəncamda qalan gəlirlərini özündə əks etdirir. Əhalinin real gəlirlərinin səviyyəsi isə istehlak bazarında qiymət artımlarının səviyyəsindən və infilyasiya nəticəsində gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsi meyillərinin təsiri altında formalaşır. Bu baxımdan əhalinin real gəlirlərinin artırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

14 aprel 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafın Dövlət proqramı təsdiq edilmişdir. Dövlət proqramından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi regionlarda iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə əlverişli şərait yaratmaqdadır. Bu baxımdan həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq ölkədə kifayət qədər əhəmiyyətli uğurlar əldə edilməkdədir.

Statistik məlumatların təhlililərinə görə 2003-2013-cü illərin müqayisəsinə regionların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində həyata keçirilən siyasət ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin sürətlə yaxşılaşmasına səbəb olmuş, Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) 3,2 dəfə, adambaşına ÜDM-in həcmi 2,8 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə artmış və ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9 % təşkil etmişdir. Son 10 ildə strateji valyuta ehtiyatları 31 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 6,6 dəfə, ixrac 9,3 dəfə, idxal 4,1 dəfə, qeyri-neft ixracı 4,7 dəfə artmışdır. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də real artımı 2011-ci ildə 9.4 %, 2012-ci ildə 9.6% , 2013-cü ildə 9.9 % təşkil etmişdir.

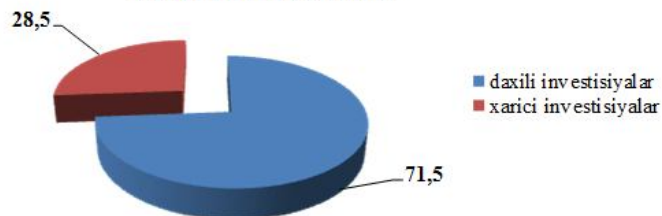
Azərbaycan Respublikasında son 2003-2013-cü illərdə iqtisadiyyatın həcmi genişlənməsi, neft-qaz resurslarının satışından əldə olunan valyuta gəlirlərinin coxalması və ölkənin strateji ehtiyatlarının artması ilə müşayiət olunmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatının xarici təsirlərə qarşı dayanıqlığı və rəqabət gücü yüksəlmişdir. Dünya İqtisadi Forumunun “2013-2014-cü illər Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”na əsasən rəqabət gücünə görə Azərbaycan dünyanın 148 ölkə iqtisadiyyatı arasında 39-cu yeri tutmuşdur.

Azərbaycan Dövləti tərəfindən qəbul edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini sürətləndirmək, neft gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf tempini gələcək illərdə də qoruyub saxlamaq və onun ixrac imkanlarını genişləndirməkdir.

Regionların kənd təsərrüfatının inkişafında investisiya amili əslində məhsul-

darlığın səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənməklə yanaşı, eləcə də digər məqsədlərə xidmət edir. Bu məqsədlərə ilk növbədə regionda infrastruktur sisteminin inkişaf etdirilməsini, istehsal infrastrukturunun bərpasını, bundan əlavə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı prosesində yaranan problemlərin aradan qaldırılmasını və s. aid etmək olar. Regionların kənd təsərrüfatının inkişafında investisiyaların rolu sahənin investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının həcmi azalan amil kimi çıxış edir. 2013-cü ildə kapitala yönəldilmiş vəsaitin 71,3 faizini daxili investisiyalar, 28,5 faizini isə xarici investisiyalar təşkil etmiş, daxili investisiyanın 76,2 faizi dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisə və təşkilatların, 23,8 faizi qeyri-dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisələrin payına düşür.

2013-cü ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların mənbələr üzrə strukturu

Şəkil 1. 2013-cü ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların mənbələr üzrə strukturu

2013-cü ildə əsas kapitala yönəldilmiş ümumi (17850815,7 mln. man) investisiyanın 12756197,9 mln man (71,5%) qeyri-neft bölməsinin, 5094617,8 mln man (28,5%) neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2013-cü ildə əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyanın həcmi 4671947,7 mln man təşkil edərək, əvvəlki illə müqayisədə 43,4% çox olmuşdur. 2013-cü ildə respublikaya bu illərdə rekord həddə 28 mlrd. dollar həcmində investisiya qoyulmuşdur.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya həcmində kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi 2012-ci ildə 648,8 mln. man (4,2%), 2013-cü ildə isə 574,3 mln. man (3,2%) olmuşdur. İqtisadi sahələr üzrə əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyalarda kənd təsərrüfatına yönəldilmiş investisiyalar həcmi 2012-ci ildə 5696,0 min man (0,2%), 2013-cü ildə isə 12341,2 min manat (0,3%) olmuşdur.

Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının artırılması hesabına kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların müasir texnika ilə təmin olunması, daha doğrusu kənd

təsərrüfatı iqtisadiyyatının əmək məhsuldarlığının ən mühüm göstəricilərindən biri olan fondla silahlanma və fondla təmin olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi hesabına kənd təsərrüfatının intensiv və dayanıqlı inkişafını təmin etmək mümkündür.

Dissertasiya işinin ikinci fəsl «Regionların sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili» adlanır. Bu fəsilə Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialının, sosial-iqtisadi inkişafının, kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin mövcud vəziyyəti tədqiq edilmiş, bir sıra meyllər aşkar olunmuşdur.

Regionun iqtisadi inkişafı onun malik olduğu iqtisadi potensialdan birbaşa asılıdır və iqtisadi potensialın əsasını isə hər hansı sahənin istehsal potensialı təşkil edir. Artıq qeyd olunduğu kimi, aqrar sahədə istehsal potensialının tərkib elementlərinə aşağıdakılar şamil edilir:

- torpaq resursları;
- əmək ehtiyatları;
- əsas istehsal fondları

Regionun istehsal potensialını daha dəqiq qiymətləndirmək məqsədi regiona daxil olan ayrı-ayrı inzibati rayonlar üzrə istehsal potensialını araşdırmağı vacib sayırıq.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi Quba-Xaçmaz regionu üzrə müqayisə olunan illərin əkin sahələri 10,1% dənli paxlalıların sahələri 16%, meyvə bağlarının sahəsi 7,7% və üzüm bağlarının əkin sahələri isə 56,8%-ə qədər artırılmışdır. Tərəvəz və kartofun əkin sahələri isə 87% və -14,9% azalmışdır ki, buna da səbəb digər bitkilərin əkin sahələrinin genişlənməsi olmuşdur.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi dənli və dənli paxlalılar məhsul istehsalında 61777 ton (31,5%), məhsuldarlıqda isə müqayisə olunan illərdə (13,2%) artım qeydə alınmışdır. Ərzaqlıq bostan məhsullarında məhsul istehsalında 207 ton (12,7%) azalma, məhsuldarlıqda isə 11% artım müşahidə olunmuşdur. Meyvə istehsalında +49650 (21,8%), məhsuldarlıqda 15,7% artım müşahidə edilmişdir. Tərəvəz istehsalında azalma qeydə alınsa da – 4424 ton məhsuldarlıqda, artım 88% olmuşdur. İstər məhsul istehsalında –13011 ton (24,5%), istərsə də məhsuldarlıqda 11,1% kartof bitkisi azalma qeydə alınmışdır.

Cədvəl 1 və 2-nin təhlili bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, son illərdə məhsul istehsalında bir o qədər də fərqlənməməsində əsas səbəb, kiçik təsərrüfatların xüsusi çəkisinin istehsalda yüksək olması, intensiv və innovativ amillərinin istehsal prosesinə cəlb edilməməsi, ekstensiv inkişafa üstünlük verilməsidir. Göründüyü kimi müqayisə olunduğu illərdə, dənli və dənli paxlalılarda əkin sahəsi artmış istehsalda və məhsuldarlıqda cüzi artım qeydə alınmışdır.

Cədvəl 1

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda torpaq resurslarından istifadə səviyyəsi, ha

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013	2009-cu ilə müqayisədə 2013-cü ilə artım (+); azalma (-), %-lə	2013-cü ildə Respublika üzrə cəmi	2013-cü ildə Quba-Xaçmaz i.q.r. Res-publika üzrə göstəricidə xüsusi çəkisi, %
Cəmi əkin sahəsi, ha	116094	107427	11425	127749	127799	10,1	1684248	7,6
Dənli və dənli paxlaların əkin sahəsi, ha	92117	82068	91312	105805	106824	16	1074083	10
Kartofun əkin sahəsi, ha.	4994	4809	4579	4659	4250	-14,9	65315	6,4
Tərəvəzin əkin sahəsi, ha.	8279	8672	8401	7706	7574	-8,4	77603	9,7
Ərzaqlıq bostan bitkilərinin əkin sahəsi, ha	229	276	197	149	180	- 21,4	28522	0,5
Meyvə bağlarının əkin sahəsi, ha	33281	34253	35300	36446	35832	7,7	134230	27
Üzüm bağlarının əkin sahəsi, ha.	569	685	864	880	893	56,8	16115	5,4

Cədvəl 2

Quba-Xaçmaz regionu üzrə əsas bitkiçilik məhsulları istehsalının inkişaf dinamikası

Məhsulun adı		2009	2010	2011	2012	2013	2009-cü ilə müqayisədə 2013-cü ildə artma (+); azalma (-)	2013-cü ildə res-publika üzrə cəmi	2013-cüildə res-publika üzrə ümumi göstəricidə iqtisadi rayonun xüsusi çəkisi, %
Dənli və dənli paxlalar	istehsal, ton	196173	165836	210318	224003	257950	+61777	2355311	10,9%
	məhsuldarlıq, sent/ha	21,29	20,2	23,0	21,2	24,1	13,3	27,5	
Kartof	istehsal, ton	53156	42405	43757	43820	40145	-13011	992780	4,04%
	məhsuldarlıq, sent/ha	107	88	96	94	95	-11,1	152	
Tərəvəz	istehsal, ton	165181	170351	161720	155358	160757	-4424	1236331	13%
	məhsuldarlıq, sent/ha	193	188	189	199	210	8,7	154	
Ərzaqlıq bostan məhsulları	istehsal, ton	1611	2059	1663	1265	1404	-207	429762	0,33%
	məhsuldarlıq, sent/ha	70,2	75	84	85	78	11	151	
Meyvə	istehsal, ton	191934	195430	209082	217635	233884	+41950	853757	27,4%
	məhsuldarlıq, sent/ha	76,3	72,8	73,6	74,5	77,5	1,6	74,3	
Üzüm	istehsal, ton	6880	6235	6657	6308	6350	-530	154123	4,1%
	məhsuldarlıq, sent/ha	116,6	116,5	109,4	98,3	97,5	-19,1	91,5	

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə əhalinin sayı 2009-2013-cü illərdən 25,6 min nəfər (4,9%) artmışdır. İnzibati rayonlar üzrə də istər şəhər, istərsə də kənd əhalisinin sayı artmışdır. Beləki, müqayisə olunan illərdə Şabran rayonu üzrə 3,3 min nəfər, şəhər əhalisi 1,4 min nəfər, kənd əhalisi 1,5 min nəfər, Xaçmaz rayonu üzrə 8,7 min nəfər, şəhər əhalisi 2,4 min nəfər, kənd əhalisi 6,3 min nəfər, Quba rayonu üzrə 7,4 min nəfər, şəhər əhalisi 0,9 min nəfər, kənd əhalisi 6,9 min nəfər, Qusar rayonu üzrə 4,2 min nəfər, şəhər əhalisi 1,2 min nəfər, kənd əhalisi 3,1 min nəfər, Siyəzən rayonu üzrə 6,6 min nəfər, şəhər əhalisi 3,5 min nəfər, kənd əhalisi 2,7 min nəfər artmışdır. Ümumiyyətlə götürdükdə Quba-Xaçmaz regionunun əhali artımında şəhər əhalisi 6,7 min nəfər, kənd əhalisi isə 19,3 min nəfər artmışdır. Müqayisə olunan illərdə iqtisadi rayonun şəhər əhalisinin sayının 1,5 % artımı qeydə alınmışdır.

Aparılmış təhlil bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, regionda kənd təsərrüfatı təyinatlı texnikanın ümumi vəziyyəti qənaətbəxş deyil. Belə ki, təkərli traktorların sayı 2792 ədəd olduğu halda bunun 686 ədədi (25%) nasaz, 255 ədədi (9%) yararsız, tərəvəz üçün kultivator 101 ədəddən 37-si (37%) nasaz, 33-ü (33%) yararsız, kotanlar 820 ədəddən 187 (23%) nasaz, 111 (13,4%) yararsız, taxılığa kombaynlar 337 ədəddən 87-i (26%) nasaz, 95-i (28,2%) yararsız, otpresləyənlər 273 ədəddən 75-i (27,5%) nasaz, 60-ı (22%) yararsızdır. Möqayisə olunan illərdə dövlət xətti ilə regionda sahibkarların möasir texnikaya olan tələbatının təmin olunma səviyyəsi yüksəlmişdi. Sahibkarlığa Milli Kömək Fondu bu istiqamətdə uğurlu işlər görmüşdü.

Lakin bununla belə regionda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatlı təyinatlı texnikaların vəziyyəti həllini gözləyən problem olaraq qalmaqdadır. Ümumi sayda yararsız və nasaz texnikaların xüsusi çəkisinin yüksək olması əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinə istehsal xərclərinin artmasına, məhsulun keyfiyyətinə və itkisinə, məhsuldarlığa və s. mənfi təsir göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq fikrimizcə, dövlət regionda aqrolizinq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə diqqət yetirməlidir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə «Quba-Xaçmaz regionunun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinin prioritetləri» adlanır. Bu fəsildə kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təşkilatlaşdırılması, aqrar bazar infrastrukturunun inkişaf və kənd təsərrüfatının investisiyaya cəlb edilməsinin yüksəldilməsi istiqamətləri tədqiq edilərək mövcud çatışmazlıqlar müəyyənəndirilmişdir.

Fikrimizcə, regionda kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşməsinə istiqamətlənmiş ən mühüm tədbirlərdən biri kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafına təşkilati və iqtisadi yardımların göstərilməsi məqsəduyğun olardı. Belə ki, torpaqların özəlləşməsi nəticəsində 870 mindən çox fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatlarından yaranmış və hal-hazırda kimi pərakəndə şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Fermer təsərrüfatının inkişafı üçün zəruri olan uzun müddətli kreditin alınması, təsərrüfatın sığortalanması, dayanıqlı və rəqabət qabiliyyətli inkişafına qeyd olunan kiçik təsərrüfat formasında pərakəndə fəaliyyət mənfi təsir göstərir. Çünki, 2-3 ha torpaq sahəsinə malik fermer təsərrüfatının uzun müddətli kredit alması, təsərrüfatın sığortalanması sığorta kompaniyaların marağında olması, reallıqdan uzaqdır. Pərakəndə fəaliyyətin məhsul istehsalında və satışında da mənfi təsirini hiss etmək olur. Aydındır ki, təkbaşına fermer təsərrüfatı istehsalı ən çox şəxsi və ailə ehtiyaclarının qarşılınması üzərində qurulur. Onun kommersiya fəaliyyəti üçün istehsal şəraiti və məhsulu

bazara çıxarmaq imkanı çox aşağı səviyyədədir. Maliyyə imkanları zəif olan fermer təsərrüfatları torpağın becərilməsində lazımı mineral, gübrələrdən istifadə edə bilməməsi torpağın münbitliyinin azalmasına, bu da öz növbəsində istehsalın aşağı düşməsinə təsir edir. Kiçik həcmli istehsalla bazara çıxmaq maya dəyərinə təsir göstərir. Bu baxımdan da ailə təsərrüfatları istehsal etdikləri məhsullarını yerində dəyər dəyməzə satmağı üstün tuturlar. Nəticədə ailə təsərrüfatları ilə bazar arasında boşluq yaranır, bu da öz növbəsində müəyyən neqativ hallara şərait yaradır. Təsərrüfatlar bazarda baş verən dəyişikliklərdən xəbərsiz olduğundan istehsalın planlaşdırılmasında çətinliklərlə üzləşirlər.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahənin davamlı inkişafının təmin edilməsi, ilk növbədə təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizminin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsindən, eyni zamanda elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məlum olduğu kimi, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri bilavasitə daxili bazarda çıxış edir və onlar daxili bazarda baş verən hər hansı bir dəyişiklikləri öz üzvlərində mütəmadi olaraq hiss edirlər. Bundan əlavə, aqrar ərzaq bazarında baş verən dəyişikliklər təkcə aqrar istehsal qurumlarına deyil, bütövlükdə əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sahəni təkcə iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olan bir sahə kimi xarakterizə etmək düzgün olmazdı. Aqrar sahə eyni zamanda, kifayət qədər sosial səciyyə kəsb edən iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli bir sahəsidir. Bu baxımdan, aqrar ərzaq bazarında baş verən hər hansı proseslər, nəinki aqrar əmtəə istehsalçılarına, o cümlədən ölkədə fəaliyyət göstərən geniş istehlakçı şəbəkəsinin sosial rifahına bilavasitə təsir göstərir.

Fikrimizcə aqrar sahəni davamlı inkişafına nail olmaq üçün intensiv və innovativ amillərdən istehsal prosesində geniş şəkildə tətbiq olunmalıdır. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının aqrar sahəsində qeyd olunan amillərdən istehsal prosesində geniş şəkildə istifadə olunmasında ciddi əngəllər mövcuddur. Təhlil göstərir ki, intensiv və innovativ amillərin istehsal prosesinə cəlb olunmasında tormozlayıcı mühit yaradan əsas amil aqrar sahədə pərakəndə fəaliyyət göstərən və bir-biriləri ilə zəif əlaqələrə malik olan kiçik təsərrüfatların xüsusi çəkisinin yüksək olmasıdır. Məhz bu amilləri nəzərə alaraq dövlət iri təsərrüfatların və kooperativlərin formalaşmasına istiqamətləndirilmiş aqrar siyasətini genişləndirməsinə diqqət yetirməlidir.

Son illər fermerlər arasında birləşmələr müşahidə olunur. Son statistik məlumatlara görə respublika üzrə fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar 2654,

kooperativlər 72, dövlət müəssisələr 238, kollektiv müəssisələr 12151 fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən ailələrin sayı 272597 mindir. Təsərrüfat subyektlərinin sayı hüquqi şəxslər 89935 min. Göründüyü kimi, pərakəndə fəaliyyət göstərənlərin sayı birgə fəaliyyət göstərənlərdən 10 dəfələrlə çoxdur.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən kooperativlərin sayı 10 təsərrüfat subyektlərində hüquqi şəxs 2418 fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən təsərrüfatların sayı isə 15331-dir, fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı isə 87-dir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansaş və pərakəndə satış ticarət bazarlarının yaradılması aqrar bazar infrastrukturunun inkişafında da əhəmiyyətli rola malikdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bazar infrastrukturuları müasir avadanlıqlarla təchiz edilir, məhsulların çeşidlərə ayrılması, qablaşdırılması prosesləri mexanikləşdirilir, əmtələrin qısa müddətdə bazara göndərilməsi üçün xüsusi təyinatlı nəqliyyat istifadə olunur, məhsulların qısa və uzun müddətli saxlanaraq keyfiyyətinin əvvəlki səviyyədə saxlanılmasına zəmanət verən soyuducular quraşdırılır, məhsulların yüklənməsi, boşaldılması və digər bu kimi canlı əmək tutumlu işlər mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmışdır. Əmtəə istehsalçılarına məhsulların ölkə daxili və xarici bazarlara maneəsiz çıxarılması və satışın təşkil edilməsi üçün lazım olan imkan və şərait yaradılmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansaş və pərakəndə satış bazarının formalaşmasında başlıca məqsəd əhalinin ərzaq məhsullarına, emal sənaye sahələrinin isə xammala olan tələbatının ödənilməsi və xarici əmtəə əlaqələrinin inkişafının təmin edilməsidir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun aqrar bazar infrastrukturunun inkişaf istiqamətlərindən biri də topdansaş əmtəə ticarət bazarının iqtisadi cəhətdən fəaliyyətini təmin etməkdir. Rayonun bazar infrastrukturunun inkişafına təsir edən amillərdən biri də regionda kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin artmasına nail olmaqdır. Məlum olduğu kimi, Rusiya bazarları ölkəmizi eləcə də, regionu kənd təsərrüfatı məhsullarını ənənəvi tarixi bazarları olmuşdur və hal-hazırda da bu belədir.

Araşdırmalar göstərir ki, ərzaq məhsullarının ixracının həyata keçirilməsində dövlətlərarası öhdəliklərin, o cümlədən MDB məkanında öz həllini tam tapmaması hər il sərhəd buraxılış məntəqələrində ləngimələrlə və Rusiya mərkəzi bazarlarında yaradılan digər subyektiv əngəllər ixrac olunan məhsulların satılmasında ciddi problemlər yaradır və məhsulların xarab olmasına, keyfiyyətinə və son nəticədə rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun investisiya cəlb ediliyinin yüksəldilməsinə təsir edən amillərdən biri də regionda fəaliyyət göstərən təsərrüfat formalarının kəmiyyət əlamətləridir. Məlum olduğu kimi aqrar islahatlardan sonra bazar iqtisadiyyatına keçid ümumi mərkəzləşdirilmiş təsərrüfatçılıq formasından xüsusi mülkiyyət formalarında fəaliyyət göstərən kiçik təsərrüfatların (ailə təsərrüfatı) yaranması və inkişafı ilə nəticələndi. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aqrar bölməyə investisiya qoyuluşları nisbətən geniş ərazilər (20-100 ha) investorlar üçün cəlb edicidir. Bu baxımdan Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda təsərrüfatların könüllülük şəraitində kooperativlərdə birləşməsinə təsir edən regional siyasətin aktivləşməsi məqsədə uyğun olardı.

Eyni zamanda xarici investisiyaların tənzimlənməsi və qorunması sahəsində olan qanunvericilik sistemi əmək və sosial qanunvericilik sistemi ölkədə azad iqtisadi zonaların olması, vergi qanunvericiliyi və s. kənd təsərrüfatında investisiya cəlb ediliyinin yüksəldilməsinə təsir göstərən mühüm amillərdən hesab olunur.

Dissertasiya işinin nəticə bölməsində Quba-Xaçmaz regionunun sosial-iqtisadi inkişafının prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir. Regionun kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə, aqrar bazar infrastrukturunun formalaşmasına, investisiyaya cəlb edilməsinin yüksəldilməsi və inkişafı ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun təbii resurslarından, , coğrafi mövqeyindən istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi.

- Regionun təbii resursları, neft, təbii qaz, yanar şist, qum, çınqıl, gildir. Qeyd olunan təbii resurslarından lazımi səviyyədə istifadə ilk növbədə regionun öz tələbatını ödəmək üçün mini zavodların inşası məqsədəuyğun olardı. Yeni zavodların açılması əmək ehtiyatlarının yeni iş yerləri ilə cəlb edilməsi, işsizliyin aradan azaldılması deməkdir. Regionun Respublikanın şimal qapısı olması və Rusiya ilə sərhəddə yerləşməsi, regionun bu coğrafi mövqeyindən istifadə edərək azad iqtisadi zona yaratmağı təklif edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, regionun coğrafi mövqeyi Orta Asiya Respublikalarının bazarlarına çıxışını təmin edir.

- Regionun əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına təsir edən mavi yanacaq təminatında, təhsil, səhiyyə sahələrində problemlər mövcuddur.

- Regionun təhsil və səhiyyə sahələrində mövcud olan bir qism problemlərin həlli üçün dövlət tərəfindən bu sahələrə investisiya qoyuluşunu sürətləndirən kompleks tədbirlərin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Mavi yanacaqqla təminatda olan bir qisim problemləri regionun özünün qaz hasilatının artırılması ilə həlli məqsəduyğun olardı. Eyni zamanda sosial problemlərinin ağırlığını tamamilə dövlətin üzərinə atılması bazar iqtisadiyyatı şəraitində qəbul edilməzdir. Bu baxımdan yerli özünüidarəetmə orqanlarının, yerli icmaların köməyindən istifadə edilməsi, sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının hazırlanaraq həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilir.

- Kiçik təsərrüfatların xüsusi çəkisi iri təsərrüfatların xüsusi çəkisindən yüksək olması və bu disproporsiyanın aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinə mənfi təsir göstərilməsi və eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal intensiv və innovativ metodlarla həyata keçirilmə səviyyəsinin aşağı olması.

- Aqrar islahatlardan sonra respublika üzrə torpaqlar özəlləşmiş və vətəndaşlara 0,6 ha pay torpaqları düşmüşdür. İslahatlardan sonra respublikada 819,374 min ailə təsərrüfatı yaranmışdır. Zaman keçdikcə ailə təsərrüfatları arasında birləşmələr olmuş, az da olsa iri təsərrüfatlar yaranmışdır. Dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyi kiçik təsərrüfatlarda (3-4 ha) iri təsərrüfatla müqayisədə təsir dairəsi zəif olur, bu da təsərrüfatların dövlətin maliyyə yardımlarından asılılığını yüksəkdir. Bu baxımdan kiçik təsərrüfatlarda iqtisadi, davamlı inkişaf, ixracın səviyyəsi, investisiya qoyuluşu sığorta təşkilatlarını cəlbəedicilik səviyyəsi çox aşağı olur. Bunu nəzərə alaraq iri təsərrüfatların çəkisinin artırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin sürətləndirilməsini təklif edirik.

- Könüllülük şəkilində kiçik təsərrüfat formalarının iri təsərrüfat formalarında birləşdirilməsi maliyyə-kredit və vergi siyasətinin səmərəliliyini yüksəldə bilər. Məlumdur ki, aqrar sahəyə tətbiq olunan 9 vergi növündən hazırda yalnız torpaq vergisi tətbiq olunur. Sözü gedən təsərrüfat formalarının genişlənməsinin sürətlənməsinə təsir edə biləcək vergi növlərinin tətbiqinə yenidən baxılması məqsədə uyğun olardı.

- Kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış bankların yaradılması və bu bankların fəaliyyət dairəsini təsərrüfatların iri təsərrüfatlarda birləşməsi üzərində qurulması məqsədə uyğun olardı.

- Kooperativ sisteminin yox dərəcəsində və sahələrarası əlaqələrin zəif olması.

- Kooperativ sisteminin inkişafı üçün ilk növbədə regionda fermerlər arasında maariflənmənin genişləndirilməsi, maliyyə və kreditləşmənin, ixrac prosesində, lizinq xidmətlərində, vergi münasibətdə, digər təsərrüfatlarla münasibətlərdə fərqləndirici güzəştlərin tətbiqini təklif edirik. Mərkəzi Bankın regionlarda kooperativlərdə birləşmiş təsərrüfatların

maliyyə-kredit problemlərinin həllinə istiqamətlənmiş filialların yaradılmasını təklif edirik.

- Təsərrüfatın maliyyə-kredit təminatı ilə təmin edən kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış bank sisteminin olmaması.

Təsərrüfatın maliyyə-kredit ehtiyaclarını birbaşa və sürətli təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış banka böyük ehtiyac vardır. Fikrimizcə yaradılmış bank kreditləri digər kredit mənbələrindən aşağı və uzun müddətə, eyni zamanda təsərrüfatların kəmiyyət əlamətlərində nəzərə alınmaqla verilməsi daha da effektiv olardı. Bankların fəaliyyət dairəsində aqrar sektorun spesifik xüsusiyyətləri və istehsal proseslərinin mövsümi xarakterliliyi nəzərə alınmalıdır.

- Region əhalisinin istehlak xərclərinin adam başına düşən həcmnin yüksəlməsi, istehlakın adambaşına düşən həcmnin azalması.

- Region əhalisi ərzaq məhsullarının istehlak xərclərinin adam başına düşən çəkisini aşağı salmaq üçün fikrimizcə, regionda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını intensivləşdirmək, aqrar infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, ərzaq məhsullarının qiymətlərinin aşağı salınmasına təsir edən dövlət tənzimlənmə siyasətini aktivləşdirmək məqsəduyğun olardı. Cədvəl 2.16 və 2.18-in təhlili göstərir ki, müqayisə olunan illərdə regionda adambaşına düşən ərzaq məhsullarının istehlak səviyyəsi tövsiyə olunan normadan aşağı düşmüşdür. İstehlak xərcləri isə il-bəil artmışdır. Fikrimizcə problemin aradan qaldırılması üçün kənd yerlərində iqtisadiyyatın şaxələnməsinə nail olunmalıdır. Yerlərdə aqroturizmi, kiçik sahibkarlığı, toxuculuğu, duluzçuluğu inkişaf etdirmək məqsəduyğun olardı.

- Tez xarab olan bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının (bostan bitkilər, giləmeyvə, gilə və s.) satışının təşkili və daşınması üçün nəzərdə tutulan xüsusi nəqliyyatların olmaması.

- Tez xarab olan bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkili problemin həllinə müsbət təsir edər. Belə ki, sözü gedən regionlar ilə Bakı şəhəri arasında məsafənin az olduğundan bu kateqoriya məhsullarının şəhər bazarlarında satışının təşkili mümkündür. Bunun üçün sözü gedən məhsulların kütləvi istehsal olunan mövsümdə paytaxt bazarlarında Quba-Xaçmaz kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkili məqsəduyğun olardı. Eyni zamanda Rusiya ilə sərhəddi (Xaçmaz rayonunun ərazisində) sovet vaxtı kənd təsərrüfatı məhsulları satışını təmin edən baza mövcud olmuşdur ki, burada Dağıstan əhalisi istifadə etmişdir. Fikrimizcə bu sərhəd bazarının yenidən fəaliyyətinin təşkili problemin həllində ciddi rol oynayır.

- Regionda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı dövründə, eləcə də respublika bazarlarında mövsümlə əlaqədar qiymətlərin aşağı olması,

təklifin tələbi müəyyən müddətdə üstələməsi.

Bunun üçün müəyyən mənada əlverişli şərait mövcuddur çünki, Rusiya bazarlarında regionun bir qrup kənd təsərrüfatı məhsullarına böyük ehtiyac olması faktıdır. Bir qrup məhsulların sözü gedən ölkənin bazarlarında satışının dövlət tərəfindən təşkil edilməsi üçün tədbirlər planı hazırlanması və həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Qeyd olunanları həyata keçirmək üçün, həmin ölkədə Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı məhsullarının yarmarkalarını təşkilini təklif edirik.

Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri dərc edilmişdir:

1. “İslahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında yaranmış mövcud vəziyyət və istehsal potensialından istifadənin inkişaf istiqamətləri”. Azərbaycan ETKTİ və Tİ-nun Elmi Əsərləri № 1, Bakı, 2004, səh. 97-104

2. “İslahatlar şəraitində gənclərin məşğulluq problemləri”. Azərbaycan ETKTİ və Tİ-nun Elmi Əsərləri № 4, Bakı, 2004, səh. 50-52

3. “Regional iqtisadiyyatın tədqiqinin elmi metodları”. “Azərbaycan Respublikası sosial – iqtisadi inkişafının aktual problemləri”. Bakı Dövlət Universiteti, 2005, səh. 233-236

4. “ÜTT-na üzvlük ərəfəsində aqrar sahənin rəqabət qabiliyyətinin güclənməsində dövlətin rolu”. Azərbaycan ETKTİ və Tİ-nun Elmi Əsərləri № 1, Bakı, 2007, səh. 337-341

5. “Kəndli (fermer) təsərrüfatlarının inkişafında kooperativ sisteminin rolu”. Azərbaycan ETKTİ və Tİ-nun Elmi Əsərləri № 4, Bakı, 2007, səh. 331-333

6. “Aqrar sahənin inkişafında iri təsərrüfat formalarının rolu”. Azərbaycan ETKTİ və T institutunun Elmi Əsərləri № 3, Bakı, 2009, səh. 149-152

7. “Aqrar sahədə investisiya cəlb ediciliyinin yüksəlməsində ekoloji amil”. Sumqayıt Dövlət Universiteti “Azərbaycan Respublikasında innovasiya yönümlü iqtisadi inkişafın problemləri və onların həlli yolları” mövzusunda Respublika Elmi Konfransın materialları. Sumqayıt, 2010, səh. 115.

8. “Aqrar siyasətdə investisiya məsələləri”. Ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həllində xarici-iqtisadi fəaliyyətin reallaşdırılmasının bəzi məsələləri / AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti və Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqında akademik Z.Ə.Səmədzadənin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması təhlil və nəticələr milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri” mövzusunda keçirilmiş elmi-praktiki

konfransın materialları. Bakı, 2010, səh. 525-526.

9. Aqrar əmtəə istehsalçıların gəlirlərinin formalaşmasında innervasiyanın rolu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutunda keçirilən “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin sosial-iqtisadi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2011, səh. 231-234

10. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində regionların rolu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. №4 Bakı-2012 səh. 265-269.

11. Роль системы информационного обеспечения в сбалансированном развитии экономики регионов. Научно-практический журнал «Проблемы развития АПК региона» Дагестанский Государственный Аграрный Университет имени М.М.Джамбулатова. №1(13) Типография «Магомедалиева С.А.», Махачкала-2013. стр. 87-90.

12. Regionda sosial infrastruktur və həyat səviyyəsi məsələləri. Azərbaycan Aqrar Elmi. №4 Bakı-2013 səh. 145-148.

13. Emal sənayesinin inkişafında regional amillər. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm Mərkəzi, “Gənc alimlərin kənd təsərrüfatında rolu: problemlər və imkankar” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. “Müəllim” nəşriyyatı. Bakı, 2014, 258 səh. Səh. 207-210.

14. Regionlarda investisiya yatırımları istiqamətləri. Azərıtıfəq Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, “Regional iqtisadi siyasət və kooperasiya münasibətlərinin inkişafı” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. “Kooperasiya” nəşriyyatı. Bakı, 2015, 975 səh. Səh. 300-305.

Приоритеты социально-экономического развития Губа-
Хачмазского экономического района
Джалилов Арастун Насиб оглы
Резюме

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, выводов и списка использованной литературы. Во введении обоснована актуальность темы, определены цель и задачи исследования. Здесь также показаны научная новизна и практическая значимость, апробация результатов исследования и их использования.

В первой главе диссертационной работы определена роль социально-экономического развития для обеспечения устойчивого экономического развития в республике, исследованы теоретико-методологические аспекты социально-экономического развития регионов и проанализированы содержательные элементы, характеризующие социально-экономическое развитие Губа-Хачмазского экономического района.

Во второй главе диссертации оценен экономический потенциал Губа-Хачмазского экономического района, как основной фактор его экономического развития, подробно проанализировано современное состояние содержательных элементов производственного потенциала в аграрном секторе, а также исследуя современное состояние сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности региона, являющегося объектом исследования, всесторонне проанализировано производство продукции растениеводства и животноводства, выявлены возможности их развития.

В третьей главе диссертационной работы определены пути развития аграрно-рыночной инфраструктуры Губа-Хачмазского экономического района, разработаны научно обоснованные предложения по улучшению механизма государственного регулирования сельского хозяйства, проанализировано развитие аграрно-рыночной инфраструктуры и повышение инвестиционной привлекательности сельского хозяйства, выявлены существующие недостатки и показаны пути их решения.

В заключении диссертации обобщены результаты исследования, выдвинуты конкретные предложения и рекомендации.

Guba Khachmaz region's social and economic development priorities
Calilov Arastun Nasib
Summary

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions and bibliography. In the introduction shows the actuality of the topic, the purpose and objectives of the study. It also shows the scientific novelty and practical significance, testing of research results and their use.

In the first chapter of the thesis defines the role of socio-economic development to ensure sustainable economic development in the country, researched the theoretical and methodological aspects of the socio-economic development of regions and analyzed the content elements that characterize the socio-economic development of Guba-Khachmaz economic region.

In the second chapter of the thesis assessed economic potential of the Guba-Khachmaz economic region, as the main factor of economic development, analyzed in detail the current state of substantive elements of the production potential in the agricultural sector, as well as researched the current state of agriculture and processing industry in the region, which is the object of study, comprehensively analyzed the crop and livestock production, identified opportunities for their development.

In the third chapter of the thesis identified ways of development of agricultural market infrastructure of Guba-Khachmaz economic region, developed suggestions for improvement of the mechanism of state regulation of agriculture, analyzed the development of agro-market infrastructure and increasing investment attractiveness of agriculture, identified the existing shortcomings and the ways of their solutions.

In conclusion, the thesis summarizes the results of the research, put forward concrete proposals and recommendations.

**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ДЖАЛИЛОВ АРАСТУН НАСИБ оглы

**ПРИОРИТЕТЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РАЙОНА**

5312.01 – «Отраслевая экономика»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономики

Ганджа – 2015

Kağız formatı (210x297) ¼
Kağız №1, uçot çap vərəqi 1,0
sifariş № 211, tiraj 100

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mətbəəsi

Rezoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdur.
Gəncə şəhəri, Ozan küçəsi, 102.